

О.Ю. ЖИРЯКОВ

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглянуто історію створення та удосконалення гіпотез періодизації в сучасній російській історіографії Другої Світової війни, встановлені та розкриті ключові положення даних гіпотез.

Ключові слова: Друга світова війна, періодизація, гіпотеза “єдиного конфлікту”.

Друга світова війна, напевно, ще довго буде залишатися одним з найактуальніших питань для російської історіографії. Це пов'язано не тільки з складністю наукової проблематики, але і з болісним процесом переосмислення радянського минулого, започаткованим у Росії чверть століття тому і триваючим досі. У розколотому російському суспільстві будь-яка суперечка про минуле майже неминуче перетворюється в суперечку про цінності, що не дивно, оскільки історична пам'ять відноситься до числа ключових елементів національної ідентичності. Не є винятком і пам'ять про війну. У науковому співтоваристві дискусії про події Другої світової війни проходять трохи інакше, ніж за його межами, але не стають від цього менш гострими.

У російській історіографії останні десятиліття активно йде процес осмислення методологічних принципів основних концепцій світової історичної науки останньої чверті ХХ століття та розробка на їх основі нових підходів до вивчення глобальних війн. Як справедливо зазначає В. Я. Гросул “Періодизація неможлива без чітких критеріїв і вимагає граничної об'єктивності і стійких методологічних орієнтирів” [1, с.122], однак вірно і те, що зміна методологічних принципів вимагає зміни періодизації.

Тому вивчення гіпотез періодизації Другої світової війни висунутих у сучасній російській історіографії та викладення їх основних положень є актуальним.

Метою даної статті є аналіз основних гіпотез періодизації Другої світової війни,

що використовуються в сучасній російській історіографії.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути їх генезу, установити й розкрити їх ключові положення.

Перш ніж перейти власне до проблеми періодизації Другої світової війни, треба відзначити специфічну рису, властиву сучасній російській історіографії. На наш погляд найкраще її відзначив М.М. Мінц у своєму реферативному огляді “в Росії за останні роки з'явилося безліч книг, присвячених початку Вітчизняної війни та її передісторії. Проблема, однак, полягає в тому, що значна (якщо не переважна) частина їх представлена не академічними, а любительськими дослідженнями, а також публіцистикою. Любительські роботи, втім, зустрічаються самі різні - від тих, що не представляють практично ніякого інтересу до вельми добротних, що претендують на серйозний науковий рівень. У той же час доводиться визнати, що й серед академічних видань попадаються твори, що нагадують за змістом більше публіцистику. Про якість кожної конкретної книги, таким чином, доводиться судити виключно по її змісту. З урахуванням перелічених обставин представляється необхідним розглянути крім строго академічних робіт і деякі найбільш вдалі аматорські дослідження” [6, с.10].

У своїй статті “Про періодизацію всесвітньої та вітчизняної історії” присвяченій підсумкам досліджень проблем періодизації в російській історіографії за останнє десятиліття, В. Я. Гросул робить несподіване зауваження “з

приводу періодизації є і деякі, на перший погляд, окремі зауваження. Ніяк не можна, допустимо погодитися з твердженням про початок Другої світової війни з 1 вересня 1939 р.” [1, с.136]. У чому ж причина подібної думки?

Коли говорять про періодизації Другої світової війни і певних труднощах, що виникають у зв'язку з нею, то мають на увазі не кінцеву дату, по якій, власне, жодних суперечностей немає і навіть не внутрішню періодизацію, пов'язану з виділенням ряду етапів, що породжують різні точки зору. Серйозна проблема виникає з встановленням початкової дати цієї війни.

Постановка даної проблеми досить чітко сформульована Ю.І. Мухіним: “Дивні речі відбуваються з вивченням історії Другої Світової війни. З одного боку, написані тисячі томів досліджень та вивчено, здавалося б, все ... З іншого боку ... не встановлена єдина дата початку Другої світової. А адже без цієї дати ми не в змозі використати історичний досвід ...” [9; 5].

Дослідники вказують на наступні спірні моменти періодизації: в історіографії європейських країн датою початку Другої Світової війни вважається дата початку німецько-польської війни - 1 вересня 1939 року; в японській і китайській історіографії нею вважається дата початку Другої японо-китайської війни - 7 липня 1937 [13, 23]; в американській історіографії нею вважається дата початку японо-американської війни - 7 грудня 1941 року. Найцікавіше, на що вказав Ю.І. Мухін [8; 96], згідно з рішенням Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, який визнав винним у розв'язанні Другої Світової війни Німеччину, першим актом агресії (тобто початку війни) є аншлюс Австрії - 12 березня 1938 року. Якщо ж врахувати рішення Токійського міжнародного військового трибуналу, який визнав винною у розв'язанні Другої Світової війни Японію, а першим актом агресії (тобто початку війни) згідно з його рішенням є агресія проти Китаю - 7 липня 1937 року, то ситуація стає справді трагікомічною. США, СРСР і Великобританія офіційно встановили, що Друга Світова війна починалася двічі, в течії двох років. Враховуючи розбіжність між радянською, англійською історіографією (1 вересня 1939) і

американською (7 грудня 1941), отримаємо вже чотири офіційні дати початку Другої Світової війни. Більш логічно дата початку війни виглядає в японській і китайській історіографії, вони спираються на рішення міжнародного військового трибуналу, під ним стоять підписи всіх жертв Японії, що розв'язала Другу Світову війну, а саме Китаю, США, СРСР, Великобританії і т.д.

Власне, спочатку радянська історіографія мала дві офіційні дати початку Другої Світової війни, і чому в 12-томному радянському офіційні “Історія другої світової війни (1939-1945)” в якості дати початку війни була закріплена дата початку німецько-польської війни пояснень ніде немає. У підсумку їх стало три.

Ліберальний напрям успадкував періодизацію від радянської історіографії “... 1 вересня, Гітлер напав на Польщу. ... Почалася Друга Світова війна” [7; 261]. Власне розбіжність з проблеми періодизації між ними лише в даті вступу СРСР у Другу світову війну. У радянській історіографії датою вступу у війну вважалася дата початку радянсько-німецької війни - 22 червня 1941 року, в ліберальній історіографії датою вступу у війну СРСР, була прийнята дата початку Другої радянсько-польської війни - 17 вересня 1939 року.

Причини подібної плутанини з датою початку Другої Світової війни є результатом того, що ні в радянській, ні в ліберальній історіографії немає чіткого визначення власне предмета дослідження - Другої Світової війни. Отже, раз немає чіткого визначення предмета дослідження, то кожен дослідник може більш-менш довільно віднести конкретну війну до Другої Світової війни, і оголосити дату її початку - початком Світової війни.

Дослідники опинилися перед необхідністю нарешті визначити предмет дослідження. Це завдання виконав М.І. Мельтюхов, він таким чином сформулював предмет дослідження: “... Другої світової війни, яка являла собою сукупність війн великих держав між собою та іншими країнами за розширення свого впливу і перегляд кордонів, що склалися в 1919 - 1922 рр. ..., доповнюваних визвольною боротьбою окупованих країн і територій” [5, 55]. Хоча М.І. Мельтюхов спеціально не формулює термін

“вплив”, однак з контексту його роботи [5; 18-55, 89-94], можна зрозуміти, що під терміном “вплив” мається на увазі частка світової економіки, контрольована великою державою, і включає в себе контроль за ресурсами, виробничими потужностями, робочою силою, фінансами, платоспроможним попитом, товарною масою і інфраструктурою. Точно також з контексту роботи [5; 11-12, 38] зрозуміло, що дослідник вживає терміни велика держава і імперія як синоніми. Таким чином, Друга світова війна - це сукупність війн імперій між собою та іншими країнами за розширення своєї частки у світовій економіці і перегляд кордонів, що склалися в 1919 - 1922 рр., доповнених визвольною боротьбою окупованих в ході цих війн країн і територій.

Отже, з предмета дослідження виключаються:

- війни національних держав між собою і регіональними державами;
- війни між національними державами і великими державами за звуження сфери впливу великої держави;
- національно-визвольні війни в сфері впливу великої держави;
- громадянські війни.

Звичайно, все вищесказане вірно, лише в тому випадку, коли за спиною учасників конфлікту не стоять інші великі держави. Враховуючи, що за всіма учасниками громадянської війни в Іспанії відкрито стояли великі держави, які намагалися розширити сферу свого впливу, дана війна входить в предмет дослідження Другої Світової війни.

Тому, наприклад Ю.І. Мухін вважає “А.П. Паршев логічно пропонує вважати початком Другої Світової 18 липня 1936 - дату заколоту генерала Франко в Іспанії”. [9; 6]. Якщо ми згодні з визначенням предмета Другої Світової війни, даним М.І. Мельтюховим, то датою початку світової війни повинна вважатися дата початку першої війни між імперіями за розширення свого впливу. Такий війною і стала громадянська війна в Іспанії. Найбільш чітко і коротко виклав аргументацію цієї тези в своїй роботі С.Т. Брезкун (Кремльов): “Події в Іспанії зачіпали перш за все чотири країни - Німеччину, Італію, Англію і Францію. ... Іспанія експортувала в грошах не так вже і багато - приблизно на ... 40 мільйонів

доларів. Але вона давала 45% світового видобутку ртуті, більше 50% піриту, поставляла залізну руду, вольфрам, свинець, цинк, срібло. Тут міцно влаштувалися капітали Англії і Франції” [4; 161-163]. “Гітлеру і Муссоліні було що шукати в Іспанії. Англії, Франції і США було що втрачати. Але ось що було робити в Іспанії Радянському Союзу?” [4; 168]. Для Англії “ідеальним було б затягування іспанського конфлікту так, щоб Гітлер загруз в ньому надовго, щоб його вплив на Франко було ... не настільки сильним, щоб Франко був зобов'язаний лише фюреру. Завдання непросте, хоча за Форін офісом ... стояли добрих три століття активної континентальної політики. ... І кращим шляхом її вирішення було б втягнути в конфлікт третю сторону. ... Їй здатний був стати тільки Радянський Союз. Він знаходився далеко. І прийти до Іспанії, щоб впливати на події всієї своєї ... військовою міццю не міг. А ось розтягнути іспанську громадянську війну на роки - міг” [4; 165]. І певна частина радянської еліти потягла СРСР на Піреней, “допомагати світової революції і шкодити Росії” [4; 169]. Підсумком війни стала перемога Великобританії, перемоги Гітлера не вийшло. “Капітали Ротшильдів були збережені, Гібралтар залишився англійським” [4; 173]. Таким чином, шукана перша війна великих держав за розширення своєї частки у світовій економіці знайдена.

Однак, в періодизації Другої Світової війни існує ще одна суттєва проблема, знайома кожному досліднику. Її добре сформулював у своїх роботах С.Т. Брезкун (Кремльов): “Без знання, хоча б коротенько, того, як і для чого замислювалася Перша Світова війна, як вона починалася, тривала і закінчилася, абсолютно неможливо зрозуміти ні причин Другої світової війни ні взагалі, того, що відбувається у світі ...” [3; 13]. Будь-який серйозний дослідник, що зайнявся генезисом Другої Світової війни неминуче проходить наступний логічний ланцюжок “докладно розглядаючи обставини і витоки формування конфлікту ..., я виявив, що причини їх виникнення ведуть в глибокі часів: від початку тридцятих років - до післяверсальської Веймарської Німеччини та полутроцькістського СРСР початку двадцятих років, потім - до Версальського миру, Першій світовій війні, а потім - і до її передісторії” [3; 11].

Наприклад, англійський дослідник Л. Дейтон починає свою роботу “Blood, tears and folly”, опубліковану російською мовою під назвою “Друга світова: помилки, промахи, втрати” з кінця XIX століття. “Коли Вільгельм став правителем об’єднаної могутньої Німеччини, війна за те, щоб визначити, хто займає чільне положення ..., стала неминучою” [2; 138].

Таким чином виникло наступне протиріччя: з одного боку предмет Першої та Другої світової війни - різні за визначенням апріорі, з іншого боку генезис Другої Світової війни включає Першу, а отже вона входить в предмет Другої Світової війни.

Розв’язати дане протиріччя спробував С.Б. Переслегін у своїй статті “Світова війна і криза європейського військового мистецтва”, опублікованій в 1999 році. У ній він запропонував гіпотезу “єдиного конфлікту”. Спочатку дослідник запропонував вважати системоутворюючим елементом Світових війн “грандіозну боротьбу, що розгорнулася в першій половині XX століття між Британською та Німецької імперіями” [11; 464]. Після чого і сформулював свою гіпотезу “в порушення традиційного підходу ми будемо розглядати 1-ю та 2-ю Світові війни як єдиний багатосторонній і багаторівневий збройний конфлікт, що пройшов у своєму розвитку кілька фаз”. [11; 464].

С.Б.Переслегін запропонував використовувати наступну періодизацію даного явища:

1. Фаза розвитку конфлікту 1890-1914 рр. Включає 1-ю російсько-японську, італо-турецьку, 1-ю та 2-ю Балканські війни. 1-ю гонку озброєнь.

2. Фаза вирішального зіткнення. 1 серпня 1914 – 18 січня 1915 р. Включає Прикордонну битву, битву на Марні, “біг до моря”, бій у Фландрії, Східно-Прусську, Галичанську, Варшаво-Івангородську, Лодзинську, Саракамишську операції.

3. Фаза “добивання”. 18 січня 1915 - 28 червня 1919 р. На стадії “добивання” був підтверджений розгром Німецької імперії, встановлено поразка – Великобританії, Франції і Росії - й певна перемога США.

4. Фаза втоми. 1919-1933 рр.

5. Фаза переозброєння. 30 січня 1933 - 31 серпня 1939 р. На ній Гітлер об’єднує

Німеччину, створює ВПС і бронетанкові війська і відновлює світову війну.

6. Фаза уявного реваншу. 1 вересня 1939 - 6 червня 1942 р. Складається з гучних і красивих перемог німецьких та японських військ. Однак фаза включає три битви програних германо-японськими військами: Битва за Англію, Московську битву і битву біля атола Мідуей.

7. Фаза знищення. 6 червня 1942 - грудня 1945 рр. Створення нової структури світу. Характеризується несподіваним відродженням Росії / СРСР. [11; 464-493].

Таким чином, згідно з С. Б. Переслегіним у підсумку світового конфлікту “1890-1945 рр.. відбувся переділ індустріального світу [11; 466].

Представляється можливим стверджувати, що, ввівши гіпотезу “єдиного конфлікту” С. Б. Переслегіну вдалося вирішити проблему збігу / відмінності предмета Першої та Другої Світових воєн. В залежності від конкретної дослідницької задачі історики можуть вільно оперувати в хронологічному діапазоні 1890-1945 рр., не виходячи за рамки предмета дослідження.

Звичайно дана періодизація потребує доопрацювання і уточнення. Найбільш не розроблені у С.Б. Переслегіна наступні періоди: фаза втоми і фаза переозброєння. М.І. Мельтюхов пропонує виділити особливий етап 1919-1923 рр., як етап структурування Версальсько-Вашингтонської системи, після чого почався її криза і отже новий етап розвитку конфлікту. “Крах міжвоєнної системи міжнародних відносин пройшов кілька етапів. ... Першою зовнішньою кризою Версальсько-Вашингтонської системи стали події 1923-1925 рр.” [5; 40]. С. Б. Переслегін вказав, що Гітлер відновив світову війну в період 1933-1939 рр., проте залишив відкритим питання про дату початку Другої Світової війни. М.І. Мухін, А.П. Паршев вважають датою початку Другої Світової війни - дату початку громадянської війни в Іспанії - 18 липня 1936 р., з певними застереженнями з ними згоден С.Т. Брезкун (Кремльов). І нарешті потребує суттєвого доопрацювання хронологія етапу структурування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, із завершенням якого і закінчилася епоха війн за “Британський спадок”.

Власне, ці дослідники запропонували провести періодизацію “єдиного конфлікту” за наступним алгоритмом: період виникнення і посилення суперечностей між імперіями (P0) → період гонки озброєнь і локальних воєн (V0) → період глобальної війни (W0) → період структурування системи міжнародних відносин (S0) → період виникнення і посилення суперечностей між імперіями' (P1) → період гонки озброєнь і локальних воєн' (V1) → період глобальної війни' (W1) → період структурування системи міжнародних відносин' (S1).

У період глобальної війни W0 практично всі основні імперії вступили одночасно - 1-14 серпня 1914 р. Виняток склали США, Туреччина, Італія (а з урахуванням їх другорядного статусу в Рах Britanica), можна стверджувати, що всі імперії одночасно вступили в глобальну війну, тому і утруднень з датою її початку у дослідників немає - 1 серпня 1914 р.

У період же глобальної війни W1 великі держави вступали послідовно протягом 3-х років, з 1 вересня 1939 р. по 7 грудня 1941 р., що і створює проблему визначення дати початку глобальної війни W1.

М.І. Мельтюхов запропонував вважати цією датою “напад Японії на Перл-Харбор і оголошення Німеччиною та Італією війни США, що сталося в той же час, ознаменували перетворення ... війни в глобальну світову” [5; 518]. Згоден з ним С.Б. Переслегін “після 8 грудня 1941 між собою воювали всі п'ять великих імперій, що утворювали геополітичну карту свого часу” [12; 336].

Як вже розглядалося раніше, дані дослідники пропонують вважати початком Другої Світової війни - початок епохи локальних воєн V1. Вони досить переконливо аргументували, що початком локальних воєн великих держав слід вважати початок громадянської війни в Іспанії. Отже перед цими дослідниками, постало питання про дату вступу СРСР у Другу Світову війну. Як відомо в радянській історіографії датою вступу СРСР у світову війну, вважалася дата вступу СРСР у глобальну війну - 22 червня 1941 р. Автори

ліберального напрямку запропонували вважати датою вступу СРСР у Другу Світову війну, дату вступу СРСР у локальну 2-у радянсько-польську війну - 17 вересня 1939 року. Враховуючи, що це була не перша і не остання локальна війна яку вів СРСР в період V1 (до цього СРСР брав участь в іспанській війні, 1-ой і 2-ой локальних радянсько-японських війнах, 2-ий японо-китайській війні; після в радянсько-фінській війні і радянсько-румунському конфлікті), дана дата виглядає взятою абсолютно довільно.

Кілька дивним виглядає той факт, що провівши значну методологічну роботу по періодизації, сформулювавши чіткі вимоги до неї, автори ревізійного напрямку так і не зважилися чітко заявити, що датою вступу СРСР у Другу Світову війну є дата його вступу в іспанську громадянську війну.

Датою вступу СРСР в іспанську війну С.Т. Брезкун (Кремльов) вважає “15 жовтня (1936 р. - О.Ж.) настає критичний момент. ... Іспанський бумеранг було запущено. До іспанських берегів потягнулися рідкісним ланцюгом радянські суховантажні судна зі зброєю” [4; 172]. А.П. Паршев вважає, що в стані війни “СРСР знаходився з 23 жовтня 1936 року” [10; 24].

Розглянувши роботу дослідників ревізійного напрямку по періодизації Другої світової війни можна прийти до наступних висновків:

- розроблено і чітко сформульовано предмет дослідження Другої світової війни;
- в рамках даного напрямку розроблений нова гіпотеза - гіпотеза “єдиного конфлікту”, що дозволяє зняти протиріччя збігу / відмінності предмета Першої та Другої Світових воєн;
- розроблено науковий алгоритм періодизації доби глобальних війн;
- проведена в загальних рисах повна періодизація “єдиного конфлікту”.

Незважаючи на те, що ревізійний напрям зародився недавно, він встиг за вельми короткий проміжок часу виконати значну роботу з удосконалення періодизації Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гросул В.Я. О периодизации всемирной и отечественной истории / В.Я. Гросул // Российская история. – 2007. – № 3. – С. 122-139.

2. Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери / Лон Дейтон. – М.: Эксмо, 2000. – 672 с.
3. Кремлев С. Россия и Германия сравить! От Версаля Вильгельма к Версалю Вильсона. Новый взгляд на старую войну / Сергей Кремлев. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – 318 с.
4. Кремлев С. Россия и Германия: Путь к Пакту: Коридоры раздора и пакт надежды: Историческое исследование / Сергей Кремлев. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – 469 с.
5. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (Документы, факты, суждения) / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 608 с.
6. Минц М.М. Начало Великой Отечественной войны в современной историографии. (Реферативный обзор) // Начало Великой Отечественной войны: Современная историография : сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. Истории / М.М. Минц. – М.: 2011. – С. 9-43.
7. Млечин Л.М. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы / Л.М. Млечин. – М.: Центрполиграф, 2004. – 815 с.
8. Мухин Ю.И. Антироссийская подлость. Научно-исторический анализ / Ю.И. Мухин. – М.: Крымский мост, 2003. – 762 с.
9. Мухин Ю.И. Крестовый поход на Восток. «Жертвы» Второй Мировой / Ю.И. Мухин. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 352 с.
10. Паршев А.П. Вторая мировая: когда она началась и когда закончилась? / Андрей Паршев, Виктор Степаков. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 576 с.
11. Переслегин С. Мировая война и кризис европейского военного искусства / Сергей Переслегин // Стратегия непрямых действий / Сергей Переслегин. – М.: АСТ, 1999. – Приложение 1. – С. 464-493.
12. Переслегин С. Новая история Второй мировой / Сергей Переслегин. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 608 с.
13. Хорокоши Д. «Зеро!». Японская авиация во Второй мировой войне / Хорокоши Д., Окумия М., Кайдин М. – М.: ООО Изд-во АСТ, 1999. – 464 с.

O.ZHYRYAKOV

PROBLEMS OF DIVISION INTO PERIODS OF THE SECOND WORLD WAR ARE IN MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article reviews the history of the creation and improvement of the hypotheses of the periodisation in the Russian historiography of the Second World War, the key provisions of these hypotheses are established and revealed.

Key-words: *The Second World War, periodisation, the hypothesis "one conflict".*

А.Ю. ЖИРЯКОВ

ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассмотрены история создания и усовершенствования гипотез периодизации в современной российской историографии Второй Мировой войны, установлены и раскрыты ключевые положения данных гипотез.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, периодизация, гипотеза «единого конфликта».*